

ամառը, լճի երեսին լողում էին անհամար սագեր, լուսդեր, ճայեր, կիվիվներ, ձկնկուլներ և այլ թռչուններ:

Գարունը դեռ լրիվ չրացված, բարձր բարդիների կասարներին և դյուղական մի բանի հին ամրոցների (սթարի կոնաձև կառուցվածք՝ մեջը ցան լցնելու համար) գլխներին գրած իրենց ըններ նորագույն էին դալիս գարնան առաջին ավեսարներն՝ արազիները և շրջապատը լցնում իրենց կոռուցների կապիկափումներով: Արտերում թռչկոտում էին սերմնադոմաները, սարյակները, արատյաններն ու գեղնափորիկները, քարերի արանքներում ուստոստում էին լորերն ու կաքավները, ամենուրեք իրենց պայծառ ու երփնեխան փետուրներով փայլիլում էին ներկարարներն ու մեղվաբանները, ծառաստաններում տարածվում էր հո-

պոպների կանչը, սրահների ու խորթանոցների պատերին իրենց կավաջեն ընկներն էին ձեփում շինականների սիրելի ծիծեռնակները, օդում եռտնկյունի կաղմած, կոկոռներով իրենց վերադարձն էին ավետում կուռնկները, Գյաղնայի իւրունկ ու երկար կիրճի ժայռակույտերում բույն էին դնում պառնուկների մեծության, անձեռնմխելի սրբություն հանաչված ծանրաթուղ արուսները, բալիերի վրայով սավառնում էին հավի ճակերին սիրահար ուրուները:

Թռչունների բազմազանությունը ամռանն էլ, Ձմռանը մնում էին ագռավները, ճնճուկներն ու կաքավները: Ձմռանը որս անելը մեղք էր համարվում: Անասնակների գնացող շինականները կողովներ էին շարտում քուջուջ անող կաքավների վրա և բռնում:

ԱՐՃԱԿԻ ԳԱՎԱՌԻ ԳՅՈՒՂԵՐՆ ՈՒ ԱԶԳԱԲՆԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արճակն առաջներում եղել է զուտ հայկական պավա՝ երեսունից ավելի դյուղերով:

Վերջին շրջանում հայկական էր մնացել միայն վեց դյուղ:

1. Արճակ (դավառի կենտրոն), բաղկացած 60 տնից:

2. Խստակոնիս (Արճակին ամենամոտիկ դյուղը), բաղկացած 200 տնից:

3. Կրգրջա (լճի հակադիր ափին), 55 տուն:

4. Մխկրնեւ (նույն ափին), 60 տուն, հայտնի էր կավատի մշակումով և ձիթավաճառությամբ:

5. Նարաթ՝ 20 տուն:

6. Պալսեզիկ՝ 16 տուն:

Այնուհետև գալիս էին այլ ընակչություն ունեցող, երբեմն հայախառն դյուղեր:

7. Գյնդալավա, ուր կեսից ավելին հայեր էին, մյուսները՝ ասորի: Ընկած էր Վան տանող ճանապարհին: Գյնդալավայի բաղնադրյուր մարգագետինը ուղևորների հանգստավայր էր: Եթե մի ընտանիքի մասին խոսք լիներ, թե նրանց աանը բաղնապիսի երթեկներ են լինում, ասում էին՝ «Գյնդալավու շիման ի, մեյն կընի, տասն կիճնի»:

8. Խնու, զուտ ասորական հին դյուղ, ուներ իր հողերը հովիվը՝ կաշա (քահանա), որը 1915 թ. եղեռնի օրերին քաջարար մարտնչում էր Արճակից Վան փախչող ինքնապաշտպան հայերի շարքերում:

9. Աղաաշ, քրդական դյուղ, Արճակից բաժանվում էր մի բարձր բլրով: Ստ նախկինում եղել էր զուտ հայկական դյուղ: XVIII դարավերջին այնտեղ աեղավորվել էր մի քանի տուն քուրդ:

Եկվորները հետզհետե աճելով, սկսել էին ճնշել հայերին այնքան խստորեն, որ վերջիններս ցրվել էին:

10. Մալավա, սա դուցե դավառի ամենից շուտ հիմնադրված քրդական դյուղը լինելու: Գյուղացիք պատկանում էին ոչ համիդիե աշիրաթների ցեղախմբերին և ղրաղվում էին հողագործությամբ ու անասնապահությամբ:

11. Քրդվան, հիմնադրվել էր նախկինում Արճակին պատկանող հողամասում, հետզհետե ընդլայնել իր տարածությունները և առաջացել մինչև ս. Սարգիս կոչված բլուրն ու կանգ առել, տիրելով բլրի արեելյան մասին: Բնակիչները համիդիե չէին, ղրաղվում էին հողագործությամբ ու խաշնարածությամբ: Արճակ դյուղը առավելագույն Քրդվան դյուղի քրդերից էր վարձում դյուղի նորագարին (պահապան):

Քրդվանցիներն առանձնակի հարգանք ունեին արճակցի հայերի հանդեպ, որովհետև արճակցի դյուղներ էին ու նրանց համար սայլ ու դուրբան էին շինում կամ նսրոգում: Իսկ քրդերն սրհնսար բարձր զնահաաող ժողովուրդ են:

12. Վերին և Ներքին Մագրա, հիմնվել էին 1850—55 թվականներին: Փոքրիկ դյուղեր էին ու պատկանում էին երկու քուրդ ընկերի:

13. Ռաճմիճ, փոքրիկ քրդական դյուղ էր, համեմատաբար հին, ընակչությունը ղրաղվում էր ոչխարապահությամբ, հողագործությամբ և մանր ավաղակությամբ:

14. Կեանք, քրդական գյուղ էր, ընակիչների ղրաղումները՝ խաշնարածությունն էր ու երկրագործությունը:

15. Ազկաւա, սա ևս, ինչպես հարեան Քրդգլան գյուղը, հիմնվել էր երրեմնի Արճակին պատկանող ամենահեռավոր հողամասերում: Հիմնել էին Ղրիմից եկած շերքեղները և որպես շերքեղական գյուղ, գտնվում միակն էր: Չերքեղներից բացի, այստեղ ապրում էին նաև մի քանի քուրդ ընտանիք:

16. Մանդան, մինչև 1900-ական թվականները զուտ հայկական գյուղ էր եղել: 1896 թվականին՝ 35 տուն ունեցող հայկական գյուղը 15 տարի անց 33 քրդական ընտանիք ուներ: Մանգանում մնացած փոքրաթիվ հայերը նորածիններին մկրտում էին Արճակի կամ Խառակոնիսի եկեղեցիներում: Մենգյան ու Հարություն անների նախօրյակին, երկու մանգանցի գալիս ու իրենց գյուղն էին առաջնորդում Արճակի ավագ քահանային՝ հոգևոր դործերը հոգալու:

17. Հաշվաշա, գյուղի կալվածատերը Աղարեկ Լֆենդի անունով մի վանեցի թուրք էր: Նա հնուց բարեկամական կապի մեջ էր Արճակի մի քանի տոհմական ընտանիքների հետ: Ամեն աշնան, երբ Արճակի ու Խառակոնիսի ուխտավորները գնում էին Տիրամեր, առաջին օրը գիշերում էին Հաշվաշաի հայերի մոտ:

18. Հագաւա, հին հայարնակ գյուղ էր, քրդախառն էր գործել վերջին հարյուրամյակում: 1915 թ. փետրվարին հաղարացի հայերը, տեղյակ լինելով ոռոգական ռանակի ու կամավորական զինների նահանջին, նույն գիշերը վերցնելով իրենց անասունները, գյուղից փախան: Քսանից ավելի ընտանիք եկավ Արճակ (ուր մնացին մինչև ապրիլ), մնացյալները՝ Վանին ավելի մոտիկ գյուղերում: Արճակ եկած հաղարացիները մինչև վերջին ուշա՛հը մնացին այնտեղ ու ղոհվեցին:

19. Հասվաաս, սա Արճակից ամենահեռու ընկած գյուղն էր: Այստեղի հայերը 1915 թ. հայ կամավորական ջոկատների հետ կարողացան հեռանալ Կովկաս և փրկվել կոտորածներից:

20. Զաւաւ, 35 տուն ունեցող հայկական գյուղ էր, ուր նաև երկու տուն քուրդ էին վերաբնակվել:

21. Բագագլասա¹, հայկական գյուղ՝ քսան տուն:

22. Տաղվաւա, 32 տուն հայ, երկու տուն քուրդ:

Արճակի գավառի մեջ էին մասնում նաև՝ Լիմ, Աւան, Զոպանօղլու, Կարթալան, Շամջադին, Աղջաշայ, Զախմախ, Սաթիրեկ քրդախառն գյուղերը:

Ա Ր Ժ Ա Կ Գ Յ Ո Ւ Ղ Ը

Արճակ գյուղը գտնվում է համանուն լճի արևելյան ափի հարթավայրում: Գյուղի արևմտյան կողմից մինչև լիճը ծաղկուն ու թաղամալայն մարգագետին էր: Մարգագետնի մի մասը՝ լճափին մոտիկ, տեղ-տեղ ճահճոտ էր, որից հետո եղեգնուտն էր՝ մինչև լիճը: Գյուղի ու մարգագետնի արանքում կար և ավաղուտ:

Դեպի արևելք ու հյուսիս-արևելք տասնյակ կիլոմետրեր ատարածված էին գյուղի հարթ ու բերրի վարելահողերն ու արոտավայրերը:

Գյուղի հարավակողմի մարգագետնային հարթությունում էր գտնվում հայկական Խառակոնիս² գյուղը: Երկու գյուղերի սահմանն էր Խառակոնիս

գետը, որ թափվում էր Արճակի լիճը: Տեղացիներն այդ գետն անվանում էին Ճաշ կետ, ի տարբերություն Արճակի գետի, որը շատ սակավաջուր էր և կոչվում էր Պլասաիկ կետ:

Գյուղի հյուսիսակողմից, լճում եղած փոքրիկ հրվանդանից սկսելով և հեղահեղաձգվելով գետի արևելք, Արճակ գյուղի հովաթի մի մասը օղակում էին մի շարք գեղանիստ ընկույններ, որոնք գագաթ առ գագաթ բարձրանալով գետի վեր, միաձուլվում էին Աղտաշա, Գնձան, Առճակու կամ էրկրթներ կոչվող լեռներին:

¹ Այս և հաջորդ գյուղերի մասին տեղեկությունները վերցված են Ա-ԴՕ-ի 1921 թ. Երևանում լույս տեսած «Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները» գրքից:

² Վանի նահանգում լայնորեն տարածված էր «Առճակ-Խառակոնիս» ակն աշխրիս» ասացվածքը: Այս գյուղերը լճափնյա նույն հարթության վրա էին տարածված, միմյանցից մի քանի կիլոմետր հեռու: Արճակին ամենամոտիկ

հարեան, բարձրների հարուստ ծառատաններով օղակված Խառակոնիսը Արճակի գավառի ամենամեծ հայարնակ գյուղն էր: Տարազների նիստուկացի, ընտանեկան սովորությունների, նույնիսկ բարբառների տարբերություն համարյա գյուղում չունեն, եթե հաշվի չառնվի աճուշ բառի փոխարեն աճուշ ասելը, թանով սպասին արճակցից պառ, խառակոնիսցից ապուր ասելը:

Բնավորության գծերում աչքասու տարբերություն կար: